

ԳԱԳԻԿ Ա. ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

**ՈՒՇ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Բանալի բառեր՝ Խորհրդային առօրեականություն, ուշ ստա-
լինիզմ, հետազոտական արդի մոտեցումներ, ռուսաստանյան պատ-
մաբաններ:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ Խորհրդային սոցիա-
լական կյանքը և առօրեականության պատմությունը, որպես կա-
նոն, արտացոլված չեն եղել: Լավագույն դեպքում այս խնդիրնե-
րը լուսաբանվել են մասնակիորեն՝ քաղաքական պատմության
համատեքստում: Ինչպես նշում է պատմաբան Աննա Գրիգո-
րևան, Խորհրդային սոցիալական կյանքը լուսաբանող առաջին
ռուսումնասիրությունների ի հայտ գալը պայմանավորված էր
խրուշչովյան ծնհալի բերած որոշ ազատականացման հետ, սա-
կայն նույնիսկ այս շրջանի հետազոտություններում սոցիալա-
կան իրողությունները խորությամբ չէին լուսաբանվում: Սրանք
վերաբերվում էին միայն սոցիալ-կենցաղային պայմանների բա-
րելավման ու քաղաքացիների կենսամակարդակի բարձրացման

ուղղությամբ կոմունիստական կուսակցության վարած քաղաքականությանը¹:

Հետխորհրդային ռուսական պատմագիտության մեջ հետազոտական մոտեցումների թարմացման հետ կապված մտահոգությունը պայմանավորված էր խորհրդային պատմության ուսումնասիրություններում գաղափարականացված մոտեցումներից ձերբազատվելու անհրաժեշտությամբ: Սակայն միայն գաղափարախոսական ժառանգությունից ձերբազատումը չէր կարող պատմության հիմնարար և ամբողջական հետազոտությունների երաշխիք հանդիսանալ, քանի դեռ ուսումնասիրություններում կգերիշխեին խորհրդային պատմությունը միայն որպես խորհրդային պետության և կոմունիստական կուսակցության պատմությունն ընկալելու մտայնությունը: Անգամ քաղաքական պատմության վերաիմաստավորումը և պատմության ներկայացումն առանց գաղափարախոսական կաղապարների չեն կարող հանդիսանալ պատմության օբյեկտիվ հետազոտության երաշխիքներ, քանի դեռ նրանում արտացոլված չէ սոցիալական կյանքը: Արդի ռուսական պատմագրության մեջ այսօր առկա է այն հաստատուն համոզմունքը, որ խորհրդային պատմության օբյեկտիվության առաջնային երաշխիքը պետք է լինի նրա ամբողջականությունը, այսինքն՝ հետազոտության կիզակետում պետք է գտնվեն պատմության բոլոր մասնակիցները: Իսկ սա ենթադրում է պատմության նոր մոտեցումների որդեգրում,

¹ Григорьева А., Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: к постановке проблемы (<https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskaya-povsednevnost-i-uroven-zhizni-naseleniya-sssr-v-1953-1964-gg-k-postan-ovke-problemy>) (дата обращения 10.11.2019) (Ա. Գրիգորևայի նշած ուսումնասիրություններից Հայաստանում հայտնի է Հ. Հարությունյանի աշխատությունը (Հարությունյան Հ., Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը (1938–1960), Երևան, 1987):

որոնք համադրում են խորհրդային տարիների քաղաքական և սոցիալական գործընթացները, և այս առումով խորհրդային առօրեականությունը ձեռք է բերում հետազոտական մեծ գրավ-չություն և կարևորություն: «Առօրեականություն և գաղափարա-խոսություն, հոետորաբանություն և պրակտիկա. իրենց բնույ-թով տարբեր այս գործընթացներն են ձևավորում այն իրակա-նությունը, որը միտված է անցյալը խորությամբ հասկանալուն և բացատրելուն, այլ ոչ թե նրա չեզոք նկարագիրը ստանալուն, կամ էլ պարզապես գովերգելուն կամ քննադատելուն»²:

Արդի ռուսական պատմագրության մեջ խորհրդային սո-ցիալական կյանքի ուսումնասիրությունների համար արդիական են մեթոդոլոգիական արդյունավետ բազայի ընտրության, ուսումնասիրության առարկայի թեմատիկ բովանդակության և խորհրդային պատմության ժամանակագրական սահմանների հստակեցման խնդիրները: Ու չնայած այս հարցում դեռևս շա-րունակվող քննարկումներին և փնտրտուքներին, ռուսական պատմագրության մեջ արդեն առկա է միասնական մոտեցում, ըստ որի սոցիալական պատմությունը և պատմական մարդա-բանությունը (անթրոպոլոգիա) համարվում են ժամանակակից պատմագիտական իմացության հիմք, իսկ միկրովերլուծությունն (микроанализ) ու առօրեականության պատմությունը՝ նրա մեթո-դոլոգիական հենքը³:

Ինչ վերաբերում է խորհրդային պատմության պարբերաց-մանը, այստեղ նույնպես սոցիալական պատմությունն ունի իր ուրույն մոտեցումը, որը ճանաչված մշակութաբան Օլեգ Լեյբո-

² Ярская-Смирнова, Романов, Лебина, Советская социальная политика: сце-ны и действующие лица, 1940–1985, Москва, Вариант, 2008. <https://publications.hse.ru/chapters/89572684> (дата обращения 17.11.2019).

վիչը դիպուկ ձևակերպում է այսպես. «պատմությունը երբեմն հաշտ չէ օրացույցի հետ: Նոր դարաշրջանները հազվադեպ են համնկնում տասնամյակներին»⁴: Դժվար չէ նկատել, որ հետազոտողի համար այս դեպքում դարաշրջանը բնութագրվում է սոցիալ-քաղաքական և մշակութային գործընթացներով, որոնք չունեն հստակ թվագրվող ժամանակագրական սահմաններ: Խորհրդային պատմության տարբեր ժամանակահատվածները հաճախ ընդունված է եղել կապել խորհրդային առաջնորդների անվան հետ, և այս համատեքստում ամենաշատ քննարկված և հետազոտություններում արտացոլված դարաշրջանը համարվում է ստալինիզմի դարաշրջանը՝ որպես քաղաքական ամբողջատիրական համակարգի ներդրման և ամրապնդման դարաշրջան: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ինչպես «ստալինիզմը», այնպես էլ ամբողջատիրությունը խորհրդային Միությունում չի ավարտվում Ի. Ստալինի մահով: Այս եզրույթները խորհրդանշում են խորհրդային քաղաքական համակարգի որոշակի օրինաչափություններ, որոնք այս կամ այն չափով արտահայտվեցին նաև հետագա տարիներին: Օ. Լեյբովիչը, օրինակ, ուշ ստալինիզմի դարաշրջան է համարում խորհրդային պատմության հետպատերազմյան առաջին տասնամյակը՝ Ն. Խրուշչովի կառավարման սկզբնական տարիները, փաստորեն, նույնպես ներառելով սրանց մեջ⁵:

³ Նույն տեղում:

⁴ **Лейбович О.**, В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции в 40–50-х гг., Москва, РОССПЭН, https://royallib.com/book/leybovich_oleg/v_gorode_m_ocherki_sotsialnoy_povsednevnosti_sovetskoy_provintsii_v_4050h_gg.html (дата обращения 17.11.2019).

⁵ **Лейбович О.**, Дом о трех этажах, или как изучать повседневность поздней сталинской эпохи, https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31019877/%D0%B4%D0%BE%D0%B8_%D0%BE_%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%85_%D1%8D

Եթե արևմտյան պատմաբաններին առավել շատ հետաքրքրել է վաղ ստալինյան դարաշրջանը, որը թվագրվում է 1920-ականների վերջից մինչև 1930-ականների վերջը, այսինքն՝ մինչև Հայրենական պատերազմի սկիզբը, ապա արդի ռուսական պատմագրության մեջ այսօր առավել արդիական է «ստալինիզմի» ամբողջական պատմության վերհանումը, բնականաբար կարևորվում են նաև ստալինյան կառավարման ուշ շրջանի իրողությունները, որոնք ընդգրկում են հետպատերազմյան վերականգնման տարիները: Աննա Կիմեռլինգն արևմտյան պատմագրության կողմից վաղ ստալինյան դարաշրջանին նախապատվություն տալը բացատրում է նրանով, որ արևմտյան պատմագրությունը խորհրդային պատմության ուսումնասիրություններում տուրք է տալիս վերակառուցման շրջանին բնորոշ հետազոտական ավանդույթներին, որոնց համաձայն ստալինիզմը ներկայացվում էր քննադատական երանգներով և բացասական լույսի ներքո: Եվ նրա բռնատիրական էությունը ցույց տալու համար ընդունված էր հիմնվել ներկուսակցական քաղաքական բռնաճնշումների, Մեծ տեռորի, կոլեկտիվացման և առաջին հնգամյակի վերաբերյալ օրինակների վրա⁶:

Սակայն վերադառնանք խորհրդային պատմության արդի ռուսական պատմագրությանը: Այստեղ հատկապես հետպատերազմյան տարիները, կամ, ինչպես նշվեց, ուշ ստալինյան դարաշրջանը ներկայացված է բազմազան և հարուստ գրականությամբ: Դատելով հրապարակի վրա եղած նյութերից՝ այս դարա-

%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B0%D1%85.pdf?response-content-disposition=inlinene%3B%20filename%3D31019877.pdf (дата обращения 17.11.2019).

⁶ **Кимерлинг А.**, Выполнять и лукавить, политические кампании поздней сталинской эпохи, Москва, ВШЭ, 2017, <https://www.twirpx.com/file/2352037/> (дата обращения 17.11.2019).

շրջանը ռուսաստանցի հետազոտողներին հետաքրքրում է և՛ մշակութաբանական, և՛ մարդաբանական, և՛ սոցիոլոգիական տեսանկյունից: Արդյունքում՝ հետազոտությունները շոշափում են խորհրդային սոցիալական պատմությանն առնչվող ամենատարբեր թեմաներ՝ սոցիալիստական մշակույթը որպես հանրային տրամադրությունները վերահսկող գաղափարախոսական գործիք, սոցիալական տարբեր խմբերի գոյապահպանման մարտավարություններ, առօրեական կյանքը քաղաքական համակարգի վերահսկողության տիրույթում ու նրանից դուրս և այլն: Ռուսաստանյան պատմագրությանը, ի թիվս նշված թեմաների, բնորոշ են նաև առօրեականության պատմության հետազոտության առարկայի և խնդիրների վերաբերյալ տեսական վերլուծությունները: Քանի որ խորհրդային սոցիալական պատմությունն այսօր բավական մեծ հեղինակություն է վայելում Ռուսաստանում, և այս ուղղության հետազոտողները բազմաթիվ են, բոլորին ներկայացնելը մեկ հոդվածի շրջանակներում անհնար է: Այդ իսկ պատճառով կանդրադառնանք այն հեղինակներին, որոնց ներդրումը առավել մեծ է նշված ժամանակաշրջանի խորհրդային առօրեականության հետազոտությունների մեթոդաբանական և բովանդակային խնդիրների առաջադրման և լուսաբանման մեջ:

Ելենա Զուբկովա: Պատմաբան Ե. Զուբկովան հետպատերազմական ժամանակաշրջանի խորհրդային պատմության նշանավոր ուսումնասիրողներից է: Նա համոզված է, որ խորհրդային պատմության օբյեկտիվ ուսումնասիրությունը հնարավոր է միայն հետազոտություններում բացառապես քաղաքական և տնտեսական պատմությանը տուրք տալուց հրաժարվելով: Հեղինակը նշում է, որ այն բանից հետո, երբ սոցիալական

պատմությունը յուրօրինակ վերելք ապրեց, արդեն վերացել է անհրաժեշտությունն ապացուցել, որ մարդկանց մտային ուղղվածությունն ու հոգեբանական կողմնորոշումները հանդիսանում են քաղաքական և տնտեսական զարգացման ինքնուրույն գործոններ, որովհետև նրանք ազդում են սոցիալական վարքի առանձնահատկությունների վրա և էապես կանխորոշում են որոշումների ընդունման մեխանիզմները՝ նաև իշխանական մարմիններում⁷: Առաջնորդվելով այս տրամաբանությամբ՝ Ջուբկովան իր աշխատություններում մշտապես ներկայացնում է խորհրդային քաղաքացուն՝ իր հույզերով, իր տրամադրություններով, քաղաքական համակարգի հարուցած դժվարություններին իր դիմակայելու կարողություններով: Խորհրդային կյանքը նրա հետազոտություններում հառնում է իր ողջ բազմազանությամբ և հակասականությամբ: Արժեքավոր են Ջուբկովայի դիտարկումները նաև խորհրդային քաղաքական ամբողջատիրական համակարգի վերաբերյալ: Օրինակ՝ իր «Հետպատերազմյան խորհրդային հասարակությունը. քաղաքականություն և առօրյա (1945–1953)» աշխատության մեջ Ջուբկովան ժամանակակիցների հուշերի, արխիվային վավերագրերի, ինչպես նաև վիճակագրական հարուստ տեղեկությունների և խորհրդային մամուլի հրապարակումների ու գրականության միջոցով հետաքրքիր մանրամասներ է ներկայացնում նախկին ճակատայինների առօրյայի մասին: Ջուբկովան իր դիպուկ հիմնավորումներով կարողանում է ցրել այն առասպելը, թե խորհրդային պետությունը գնահատում էր իր հերոսներին, ցույց է տալիս ընդհանուր քաղաքական մթնոլորտը, որում պատերազմից վերա-

⁷ Зубкова Е., Послевоенное советское общество: Политика и повседневность. 1945–1953, Москва, РОССПЭН, 1999, с. 2.

դարձածները դիտարկվում էին որպես արտասահմանում եղած, այնտեղի բուրժուական կենցաղին ծանոթացած «նեոդեկար-րիստներ», որոնց դեմ պայքարը կապահովագրեր պետությանը անցանկալի սոցիալական և քաղաքական ցնցումներից: Հետևողական շարադրանքով Զուբկովան ցույց է տալիս, որ խորհրդային իշխանությունները գաղափարախոսական նուրբ աշխատանքով կարողացան յուրացնել խորհրդային քաղաքացու՝ աներևակայելի զրկանքներով ձեռք բերված հաղթանակը և այն վերագրելի Ստալինին: Հետևաբար՝ պատերազմից վերադարձածները զրկվեցին սոցիալական պաշտպանվածության իրավունքից և մնացածի հետ կիսեցին հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի զրկանքները⁸: Գրքում պատկերավոր ձևով ներկայացված են հետպատերազմյան ժամանակներին բնորոշ հանրային տրամադրությունները. սրանք բացահայտվում են կուսակցական գաղափարախոսական մեքենայի քարոզած ոգևորության, հասարակության լավատեսության և մարդկային բազում հիասթափությունների պատմությունների հակադրություններով: Զուբկովան մանրամասն ներկայացնում է խորհրդային հասարակության մեջ տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները պատերազմից հետո և ցույց է տալիս այն, ինչը, չնայած հասարակության մեծ մասի ակնկալիքներին, մնաց անփոփոխ, այն է՝ պետության կողմից կիրառվող բռնատիրական քաղաքականությունը:

Իր մեկ այլ ուսումնասիրության մեջ Զուբկովան անդրադարձել է 1940–1960-ական թվականներին խորհրդային Միության հասարակության այսպես ասած «մարգինալացված» շերտերին,

⁸ Նույն տեղում, էջ 28–49:

այն է՝ սոցիալական «շեղված» վարքագծով քաղաքացիների խմբերին (աղքատներ, անտուններ, հարեցողներ, մարմնավաճառներ, թափառաշրջիկներ և այլն)⁹։ Ծավալուն հողվածում Զուբկովան, անդրադառնալով հիմնահարցի վերաբերյալ տարբեր ուսումնասիրողների մոտեցումներին, ամբողջացնում է «մարզինալ» երևույթի իմաստները պետության և հասարակության՝ իրարից խիստ տարբերվող ընկալումներում։ Այստեղ Զուբկովան շեշտը դնում է խորհրդային իշխանության՝ հակասոցիալական վարքագիծ դրսևորող խմբերի հետ տարվող քաղաքականության փոփոխությունների վրա՝ հեռանալով այդ խմբերի առօրյա կյանքի նկարագրություններից։ Սակայն հողվածն արժեքավոր է նրանով, որ սոցիալական այսպես ասած «շեղված» (դեհանտ) վարքագծի խնդիրը խորհրդային առօրեականության հետազոտական հիմնախնդիրներից է, ավելի ճիշտ՝ խորհրդային առօրեականության հետազոտության մեթոդներից, երբ հասարակության կյանքը դիտարկվում է «նորմայի» և «անոմալիայի» հակադրություններում։ Զուբկովան այս մեթոդի անհրաժեշտությունը բացատրում է այսպես. «Այն հարցի պատասխանը, թե խորհրդային հասարակության և խորհրդային վարչակարգի էությունն ընկալելու տեսակետից ինչ նոր բան կարող է տալ այնպիսի խնդրի վերլուծությունը, ինչպիսին է հակասոցիալական և մարզինալ խմբերի դրությունը, թվում է թե, ակնհայտ է. «Ոչինչ ավելի շատ չի կարող ասել «նորմայի» մասին, քան դրանից շեղումները։ Այդ իսկ պատճառով անդրադարձը սոցիալական շեղումներին, անկասկած, նոր հեռանկարներ է բացում թե

⁹ Зубкова Е., На «краю» советского общества. маргинальные группы населения и государственная политика. 1940–1960-е годы, Российская история № 5, 2009, с. 101–118. <https://www.twirpx.com/file/811117/grant/> (дата обращения 20.10.2019).

խորհրդային առօրեականության, թե «պետություն-անհատ», «հասարակություն-իշխանություն» համակարգերում հարաբերությունների հետազոտության համար»¹⁰: Այս մոտեցումը բավական տարածված է ռուսաստանյան պատմագրության մեջ: Իր հետազոտություններում, արդեն առօրյա կյանքի ավելի վառ նկարագրություններով, անդրադարձել է նաև մեկ այլ նշանավոր հետազոտող՝ Նատալյա Լեբինան, որին կանդրադառնանք ստորև:

Նատալյա Լեբինա: Նատալյա Լեբինայի ամենահայտնի աշխատությունները կարելի է համարել «խորհրդային քաղաքի առօրյա կյանքը. նորմաներ և անոմալիաներ (1920–1930-ական թթ.)» և «խորհրդային առօրեականություն. նորմաներ և անոմալիաներ: Ռազմական կոմունիզմից դեպի մեծ ոճ» մենագրությունները: Ստալինյան և հետստալինյան դարաշրջանի խորհրդային առօրեականության պատմությունը այս ուսումնասիրություններում ներկայացվում է յուրօրինակ մոտեցմամբ: Խոսքը գնում է հետազոտական այն եղանակի մասին, որը հիմնվում է այսպես կոչված դեֆինիտ տեսության վրա: Այս մոտեցման էությունն առօրեականության հետազոտությունն է նորմա-անոմալիա դիֆխոտոմիայի (երկճյուղավորման) համատեքստում: Եթե Ե. Զուբկովայի մոտ այս մոտեցումը կիրառվում է մասնակիորեն, այսպես ասած դրվագային դրսևորումներով, ապա Լեբինայի մոտ այն հանդիսանում է հետազոտության հայեցակարգ և մարտավարություն, որով նա առաջնորդվում է՝ ցույց տալու համար խորհրդային օրենքներով և իշխանական նորմատիվներով կարգավորվող առօրեականության հակադրությունը խորհրդային

¹⁰ Նույն տեղում:

քաղաքացիների կյանքի իրական պայմաններին և սրանցում ծնվող սոցիալական վարքագծի տարբեր մոդելներին: Հատկանշական է, որ երկրորդ աշխատության մեջ Լեբինան հիմնականում ընդլայնել է ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմանները՝ ամբողջացնելով ստալինյան դարաշրջանի առօրեականության պատմության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը: Լեբինան ուշ ստալինյան դարաշրջանն անվանում է «մեծ ոճ»-ի դարաշրջան՝ նշելով, որ թեպետև «մեծ ոճ» արտահայտությունը վերաբերում է ճարտարապետության, արվեստի և գրականության ոլորտներին, սակայն ավելի հաճախ այն կիրառում են ավտորիտար և ամբողջատիրական վարչակարգերի պատմական-մարդաբանական նկարագրությունների համար¹¹: Մեծ ոճն այս համատեքստում բնորոշում է ստալինիզմն իր «կայսերական վեհությամբ»¹², որի տակ հեղինակը հասկանում էր ստալինյան իշխանության անսահմանափակությունն ու նրա բացառիկ ազդեցությունը խորհրդային քաղաքացու առօրյա կյանքում: Ինչպես և այլ հեղինակներ, Լեբինան նույնպես համոզված է, որ, լինելով ամբողջատիրական իշխանություն, ստալինիզմը փորձում էր ձևավորել իր որդեգրած գաղափարախոսական սկզբունքներին համապատասխանող առօրեականություն, որում խորհրդային քաղաքացին պետք է զգար սոցիալիստական հասարակության մեջ ապրելու հպարտությունն ու երջանկությունը: Ու, եթե 1930-ական թվականներին խորհրդային իշխանությունը փորձում էր սոցիալական շեղված վարքագծի դրսևորումներին արձագանքել պետական քիչ թե շատ հոգաժողովամբ աչքի ընկնող սոցիալա-

¹¹ **Лебина Н.**, Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю, Новое литературное обозрение, Москва, 2015 <https://www.twirpx.com/file/2938029/> (дата обращения 01.12.2019).

կան քաղաքականությամբ, ինչը Լեբինսան անվանում է «սոցիալական մարդասիրություն», ապա ստալինիզմի ուշ շրջանում՝ 1950-ականների սկզբին, որն էլ հեղինակն անվանում է «ստալինիզմի կայսերական փուլ», «սոցիալական մարդասիրությունը» փոխարինվում է «սոցիալական ահաբեկչությամբ», որի հիմնական դրսևորումը սոցիալական անոմալիաների անտեսումն է, սրանց վերաբերյալ ցանկացած հիշատակություն լռության մատնելը, իսկ այս վարքագիծը դրսևորող սոցիալական խմբերի՝ հարբեցողների, մարմնավաճառների, թմրամոլների և այլոց նկատմամբ պետական անհանդուրժող քաղաքականության իրականացումը: Ըստ Լեբինայի՝ «սոցիալական պաթոլոգիաների նկատմամբ իշխանական վերաբերմունքի նորմա է դառնում խորհրդային պետությունում սրանց առկայության փաստի լռության մատնելը, ինչպես նաև սրանք արմատախիլ անելու և սոցիալական «շեղվածներին» օգնություն տրամադրելու իրավական բազայի բացակայությունը»¹³:

Լեբինայի մոտեցումները որոշ պատմաբաններ քննադատեցին: Մասնավորապես՝ Ալեքսանդր Սենյավսկին և Նատալյա Պուշկարյովան «դեհիանտ տեսության» համատեքստում քաղաքային առօրյայի ուսումնասիրությունը համարում էին ոչ արդյունավետ: Սենյավսկին նշում է. «Նման մոտեցման մեթոդոլոգիական աննրբանկատությունը դառնում է ակնհայտ, երբ տալիս ենք սովորական մի հարց. այդ ինչպե՞ս պատահեց, որ սովորական մարդիկ՝ Լենինգրադի բնակիչները (Լեբինայի աշխատությունների զգալի մասում խորհրդային առօրեականությունն ուսումնասիրված է Լենինգրադ քաղաքի օրինակով – **Գ.Ժ.**),

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

որոնք, եթե հավատանք հեղինակին, 1920–1930-ական թվականներին ամբողջովին «թաղված էին» սոցիալական անոմալիաների մեջ, ընդամենը մի քանի տարի հետո զանգվածային ձևով հերոսություն ցուցաբերեցին՝ պաշտպանելով իրենց քաղաքը և դիմանալով ծանր ու երկարատև շրջափակումին: Նման «հակասությունն» արդյունք է նրա, որ հեղինակի կողմից կանխակալ ձևով քաղաքային կյանքի առանձին կողմերը առանձնացվում են և ներկայացվում որպես ամբողջական քաղաքային կյանքի էություն և բովանդակություն»¹⁴:

Ակնհայտ է, որ այս մեթոդոլոգիական բանավեճի հիմքում ընկած է խորհրդային առօրեականության պատմության խնդիրների վերաբերյալ տարաբնույթ և իրարից տարբերվող մոտեցումների բախումն արդի ռուսաստանյան պատմագրության մեջ: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դեռևս կան առօրեականության տարբեր ընկալումներ նաև ռուսական պատմագիտության մեջ: Մեր կարծիքով՝ անընդունելի է Լեբինային մեղադրել կանխակալ և կողմնապահ վերաբերմունքի մեջ միայն այն պատճառով, որ նրա նշված աշխատություններում գերակշռում են սոցիալական «շեղվածության» նկարագրությունները: Այստեղ ընդամենն արտահայտված է ուսումնասիրողի հետազոտական նախասիրությունը՝ առօրեականության պատմությունը դիտարկել միայն մեկ հիմնախնդրի, այս դեպքում՝ սոցիալական նորմայի և անոմալիաների համատեքստում: Իրականում, սա հեղինակի կողմից ընտրված հետազոտական մարտավարություն է և, կարծում ենք, սոցիալական պատմության

¹⁴ Пушкарева Н., «История повседневности» и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения, Гласник этнографского института сану, № 53,

հետազոտություններում չեն գործում ավանդական պատմագիտության մեջ ընդունված մեթոդաբանական կարծրատիպերը, որոնք հետազոտողին պարտադրում են թեմատիկ և բովանդակային օրակարգ: Առօրեականության պատմաբանն ինքն է որոշում՝ ի՞նչ հիմնախնդրի հետազոտման և մեթոդական ի՞նչ մարտավարության միջոցով հասնել սոցիալական կյանքի այս կամ այն կողմի լուսաբանմանը:

Այդուհանդերձ, զերծ մնալով գնահատականներից, նշենք, որ Ն. Լեբինայի հետագա աշխատությունները¹⁵ «նորմա-անոմալիա» հակադրություններից հեռանալով՝ հարցերի ավելի լայն շրջանակ են ընդգրկում՝ խորհրդային քաղաքացիների կենցաղ, նորաձևություն, սնունդ, սպասարկման ոլորտ և այլն:

Իգոր Օռլով: Պատմաբան Իգոր Օռլովին իրավամբ կարելի է համարել այն մասնագետներից մեկը, ով ռուսաստանյան պատմագիտական շրջանակներում զգալի աշխատանք կատարեց առօրեականության պատմության հիմնախնդիրները հանրայնացնելու ուղղությամբ: Պատմագիտական հետազոտությունների այս ուղղության վերաբերյալ Օռլովը 2008 թվականին հրատարակեց «խորհրդային առօրեականություն. սոցիոլոգիական և պատմական կայացման ձևերը» ուսումնասիրությունը, որում գրեթե դասագրքային մատչելիությամբ համակողմանիորեն լուսաբանվում են առօրեականության պատմության՝ որպես հետազոտական նոր ուղղության բովանդակությունը, խնդիրները, այս

2005, с. 21–34. <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/103020bbf8e14a1b8739c34cb8d89484.pdf> (дата обращения 01.12.2019).

¹⁵ **Лебина Н.**, Повседневность эпохи космоса и кукурузы: Деструкция большого стиля, Ленинград 1950–1960-е годы, Санкт-Петербург, «Победа», 2015, **Лебина Н.**, Пассажиры колбасного поезда: Этюды к картине быта российского города: 1917–1991, Москва, «Новое литературное обозрение», 2019.

ուղղության անցած ճանապարհը և Խորհրդային Միության պատմության ուսումնասիրություններում առօրեականության պատմության կիրառման կարևորությունն ու ուղիները: Օռլովը գտնում է, որ Խորհրդային առօրեականության ժամանակակից հետազոտական զգացողությունը մեծ մասամբ առնչվում է հասարակական և անձնական կենսատարածքների սահմանագծմամբ: Առաջինի դեպքում խոսքը գնում է պետության կողմից պարտադրվող կենցաղավարության մասին, որը կուսակցությունը ձգտում էր հասարակական գիտակցության մեջ ամրագրել որպես նորմա, իսկ մյուսը մարդկանց ինքնուրույն կենցաղի և մտածողության վրա հենվող առօրեականությունն էր, որը պետության կողմից դիտարկվում էր որպես անոմալիա և որը ամբողջատիրական վարչակարգը փորձում էր վերացնել կամ հարմարեցնել իր գաղափարախոսական արժեքներին: Որպես օրինակ Օռլովը ներկայացնում է այն իրողությունը, երբ Խորհրդային պետությունը կրոնական-եկեղեցական ինստիտուտների հետ քաղաքացիների առնչությունները բացահայտելու դեպքում հեռացնում էր նրանց կուսակցությունից և կոմերիտմիությունից, բայց միևնույն ժամանակ, գիտակցելով, որ հոգևոր պահանջմունքներն անհնար է հանել մարդկանց գիտակցությունից, Խորհրդային պետությունը հրամցնում էր հոգևոր կենսափորձի յուրօրինակ փոխարինող՝ ի դեմս «Խորհրդային գաղափարախոսության և կոմունիզմի հաղթանակի հանդեպ նրա հիվիաստական հավատի» (հիվիազմը կրոնական-միստիկական ուսմունք է Հիսուս Քրիստոսի հազարամյա երկրային թագավորության մասին – **Գ.Ժ.**): Օռլովի բերած երկրորդ օրինակը վերաբերում է արտասահմանյան ուղևորություններին, որոնց նկատմամբ Խորհրդային քաղաքացիների հակումը հնարավոր չէր վե-

րացնել, այդ իսկ պատճառով պետությունը հանրային գիտակցության մեջ արմատավորել էր «արտասահման» ընկալման փոխարինող՝ ի դեմս Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական ճամբարի երկրների¹⁶:

Օղովը գտնում է, որ առօրեականությունը սոսկ «նորմայի» և «անոմալիայի» ուղղակի հակադրությունը չէ: Խորհրդային մարդկանց առօրյա կյանքի ամբողջական պատկերն ստանալու համար նա առաջարկում է կիրառել հետազոտական մոտեցում, որն անվանում է «օրինաչափ բացառություն»: Այն ներառում է սոցիալական պրակտիկայի այսպես ասած «վարքագծային» տարրերը, որոնց ուսումնասիրությունը պատասխանում է այն հարցին, թե արդյոք ի՞նչ գիտակցական արձագանքներ էին ունենում պետական և կուսակցական վճիռներն ու նախաձեռնությունները սովորական մարդկանց մոտ և թե ինչպե՞ս էին վերջիններս իրենց բարեկեցությունը փորձում ապահովել պետության գաղափարախոսական պարտադրանքի պայմաններում, ի՞նչ մեթոդներ ու հնարներ էին կիրառում այն շրջանցելու կամ իրենց անձնական շահերին հարմարեցնելու նպատակով: Իգոր Օղովն այսպես կոչված «վարքագծային պատմությունը» խորհրդային առօրեականության կարևոր բաղադրիչն է համարում՝ գտնելով, որ այն ուսումնասիրելու համար ռուսական պատմագրության մեջ դեռևս բավարար չափով մշակված չեն անհրաժեշտ մեթոդական և աղբյուրագիտական բազաները¹⁷: Մինչդեռ, ըստ նրա, մարդկային վարքագծի տարաբնույթ դրսևորումների հետազոտությունը պատմական իրողություններ-

¹⁶ Стів Орлов И., Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления (<https://www.twirpx.com/file/1401404/>) (дата обращения 10.11.2019).

րի համատեքստում չափազանց արդյունավետ և հեռանկարային հետազոտական մարտավարություն է: Այս համատեքստում հետաքրքիր են նրա դիտարկումները խորհրդային սոցիալական կյանքի տարբեր կողմերի վերաբերյալ՝ ընտանիք, սպասարկման ոլորտ, ակոհիոլային քաղաքականություն, իր իսկ բնորոշմամբ՝ «հարբած մշակույթ», հանգիստ, տուրիզմ և այլն, որոնք նշված աշխատության մեջ դիտարկվում են որպես խորհրդային առօրեականության պատմության հեռանկարային թեմաներ: Օղովի խորին համոզմամբ՝ առօրեականության պատմությունը, որպես «ինքնակատարելագործման» ձգտող հետազոտական ուղղություն, խորհրդային ժամանակաշրջանը համակողմանի ուսումնասիրելու լայն հնարավորություններ է ստեղծում:

Օլեգ Լեյբովիչ: Նշանավոր մշակութաբան Օ. Լեյբովիչի ներդրումը նույնպես մեծ է խորհրդային առօրեականության տեսական և մեթոդոլոգիական հարցերի լուսաբանման մեջ: Նրա «Երեք հարկանի տունը, կամ ինչպես պետք է հետազոտել ուշ ստալինյան դարաշրջանի առօրեականությունը» ծավալուն հոդվածը արժեքավոր ուղեցույց է խորհրդային առօրեականության հետազոտական խնդիրների լուսաբանման համար: Այս հոդվածում Լեյբովիչն առաջարկում է խորհրդային առօրեականության պատմության ուսումնասիրություններում առաջնորդվել հետազոտական այն հայեցակարգով, որը ձևակերպված է ֆենոմենոլոգիական տեսության ներկայացուցիչներ Ալֆրեդ Շյուցի, Փիթեր Բերգերի և Թոմաս Լուկմանի աշխատություններում, և որի ընդհանուր գաղափարն այն է, որ առօրեականությունը կենսագործում է մի ընդհանուր տիրույթում, որտեղ հանդիպում և փոխ-

¹⁷ Նույն տեղում:

գործակցում են մարդկանց կենսական աշխարհները՝ մեկ ամբողջության մեջ միավորելով արվեստը, քաղաքականությունը, բարոյականությունն ու կրոնը: Զարգացնելով այս գաղափարը՝ Լեյբովիչն ընդգծում է առօրեականության բազմաշերտությունն ու նրա համընդգրկվածությունը՝ նշելով, որ «այն իր մեջ պարունակում է ամբողջ մարդկային աշխարհը՝ սկսած նրա ամենագաղտնի, ինտիմ միջավայրից, որ նա կիսում է իր մտերիմների, հարազատների հետ, մինչև հանրային բնույթի գործողություններ. մանր գործընթացներից մինչև մարդկային ակտիվության բարձրագույն ձևեր»¹⁸:

Ուշ ստալինյան ժամանակաշրջանի առօրեականությունը Լեյբովիչն առաջարկում է հետազոտել «երեքհարկանի տան» մեթոդոլոգիական սկզբունքով, ըստ որի ստալինյան իրականությունը բաղկացած էր երեք աշխարհներից՝ գաղափարների (իմա՝ քարոզչության), որում խորհրդային կյանքը ներկայանում էր պայծառ, լավատեսական գույներով և էլ ավելի պայծառ ապագայի նկատմամբ հավատով, առօրեական կյանքը իր ամենօրյա խնդիրներով և գոյապահպանման մարտավարություններով և քրեական աշխարհը (այստեղ Լեյբովիչը մասնավորեցնում է՝ քրեական աշխարհի տակ հասկանալով առաջին հերթին ԳՈՒԼԱԳ-ը)¹⁹:

Լեյբովիչի մեթոդոլոգիական մոտեցումներն իրենց գործնական արտահայտությունն են գտնում նրա մյուս նշանավոր աշ-

¹⁸ **Лейбович О.**, Дом о трех этажах, или как изучать повседневность поздней сталинской эпохи, https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31019877/%D0%B4%D0%BE%D0%B8_%D0%BE_%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%85_%D1%8D%D1%82%D0%B0%D0%B6%D0%B0%D1%85.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3D31019877.pdf (дата обращения 17.11.2019)

¹⁹ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ **Кимерлинг А.**, Выполнять и лукавить: политические кампании поздней сталинской эпохи, Москва, ВШЭ, 2017, с. 18.

խատուությունում՝ «Մ քաղաքում. խորհրդային արվարձանի սոցիալական առօրեականության ուրվագծեր» մենագրության մեջ, որտեղ նա համակողմանի ներկայացնում է ստալինյան դարաշրջանում փոքր քաղաքների առօրյա կյանքի առանձնահատկությունները Պերմի շրջանի Մոլոտով քաղաքի օրինակով²⁰: Ընդ որում՝ այստեղ հեղինակը շեշտը դնում է քաղաքական առօրյայի լուսաբանման վրա: Գրքում մեկ քաղաքի օրինակով ներկայացված է խրուշչովյան անվանակարգի կայացումը՝ խորհրդային իշխանությունների կադրային, գաղափարական և կազմակերպչական աշխատանքների, ինչպես նաև տեղական բնակչության հետ առնչությունների համատեքստում:

Նշենք, որ մեր կողմից ներկայացված հեղինակների ուսումնասիրություններն ունեն մեկ ընդհանրություն՝ նրանք բոլորն էլ այս կամ այն չափով լուսաբանել են խորհրդային առօրեականության պատմության տեսական և մեթոդոլոգիական խնդիրները՝ դրանք մեկնաբանելով իրենց սեփական ըմբռնումներով: Սակայն նրանց հետազոտական մեթոդաբանության մեջ բավականաչափ կիրառություն չունի միկրոպատմական մոտեցումը, ինչի արդյունքում նրանց աշխատությունների մեջ հաճախ կորչում է առօրեականության պատմության գլխավոր հերոսը՝ սովորական մարդը: Նշված հեղինակների մոտ ընդհանուր առմամբ ներկայացված է միայն պատմա-սոցիալական այն միջավայրը, որում ապրել է մարդը. պատմական իրադարձությունների այսպես կոչված «բեմը» ներկայացված է լավագույնս, «գործող անձիք» խմբավորված են ըստ սոցիալական պատկանելության՝ հասարակության սոցիալական խմբերում, կան որոշակի,

²⁰ **Лейбович М.**, В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции, Москва, РОССПЭН, 2008.

հստակ պատկերացումներ քաղաքական կյանքի և առօրեական իրողությունների փոխգործակցությունների մասին, սակայն մարդն իր հոգսերով, հույզերով, սոցիալ-հոգեբանական անհատական վարքագծի բնութագրերով հիմնականում մղված է հետին պլան: Սա պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ նշված հեղինակների կողմից ընտրված աղբյուրներում անձնական բնույթի նյութերը բացակայում են: Կարճ ասած՝ նրանց աշխատություններում կողմնակի ձևով է լուսաբանված խորհրդային պատմությունը մարդկային պատմությունների համատեքստում:

Այս առումով ռուս հեղինակ **Նատալյա Կոզլովայի** աշխատությունը՝ «Խորհրդային մարդիկ. պատմության տեսարաններ»²¹, նոր շունչ է խորհրդային ժամանակաշրջանն ուսումնասիրող աշխատանքներում: Կոզլովայի գիրքը հիմնված է բացառապես հուշագրությունների, նամակների և օրագրերի վրա: Սրանցում խորհրդային առօրեականությունը ներկայանում է մարդկային հույզերի, մտորումների, կենսագրական պատմությունների համատեքստում, ինչի շնորհիվ Կոզլովան փորձում է իր իսկ բնորոշմամբ՝ «միս ու արյուն» հաղորդել պատմությանը: Գրքում բավական հետաքրքիր է բացատրվում աշխատանքը գրելու շարժառիթները: Հիրավի հարգանքի է արժանի հեղինակի այն դիտարկումը, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նկատվում է յուրօրինակ «մշակութային ամենեզիա», որի արդյունքում արդեն խորհրդային պատմությունն է «սեփականաշնորհվում» (կամ գաղութականացվում) հետխորհրդային գաղափարախոսությամբ²²: Ենթադրում ենք՝ հեղինակն ի նկատի է

²¹ **Козлова Н.**, Советские люди. Сцены из истории, Москва, «Европа», 2005.

²² Նույն տեղում, էջ 13:

ունեցել այն միտումները, որոնք հետխորհրդային ժամանակաշրջանի պատմագիտական շատ ուսումնասիրությունների համար բնորոշ էին դարձնում խորհրդային անցյալն անվերապահորեն քննադատելն ու այն «ազատականության» և «Ժողովրդավարության» վերացական հասկացությունների հետ հակադրություններում «սևացնելու» ոչ գիտական և ոչ բարեխիղճ մոտեցումները: «Մշակութային ամենգիան» բացառելու համար Կոզլովան, փաստորեն, ձայն է տալիս խորհրդային պատմության ամենաանաչառ մասնակիցներին՝ խորհրդային շարքային քաղաքացիներին, և «խորհրդայինի» ֆենոմենը լուսաբանում է՝ խմբային, հանրային հիշողությունից հետազոտական հայացքը տեղափոխելով անհատական հիշողության վրա:

Կոզլովայի աշխատությունը լուրջ մարտահրավեր է խորհրդային կյանքը սուբյեկտիվիզմի և կանխակալ գնահատականների մոլորությունից հանելու և խորհրդային ժամանակաշրջանի անկողմնակալ հետազոտությունների մշակույթ ձևավորելու ճանապարհին: Աշխատության արժեքավորության մասին խոսելիս՝ ռուս ճանաչված հրապարակախոս Գլեբ Պոլլովսկին նշում է, որ Նատալիա Կոզլովան առաջիններից էր, ով սկսեց «խորհրդայինի» իմաստի գիտակցումն ու վերականգնումը ԽՍՀՄ-ից դուրս²³:

Վերջում ցանկանում ենք նշել նաև խորհրդային առօրեականության պատմության հետազոտողների մի խմբի մասին, որոնց հատուկ է այսպես ասած «թեմատիկ մասնավորեցումը»: Հաշվի առնելով սոցիալական պատմության բազմաշերտությունն ու հետազոտական խնդիրների բազմազանությունը՝ շատ

²³ Նույն տեղում, էջ 3:

հեղինակներ գերադասում են իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնել խորհրդային կյանքի առանձին հիմնախնդիրների վրա: Այս հեղինակներից առանձնացնենք Վալենտինա Անտիպինային և Իլյա Ուտեխինին: Անտիպինայի գրչին է պատկանում ստալինյան դարաշրջանի խորհրդային առօրեականությանը նվիրված նշանավոր գրքերից մեկը՝ «խորհրդային գրողների առօրյա կյանքը (1930–1950-ական թվականներ)», որում հեղինակը հարուստ արխիվային նյութի հիման վրա ներկայացնում է Մոսկվայի և մասամբ Լենինգրադի գրողների կյանքը աշխատանքում և կենցաղում²⁴: Հեղինակը հատկապես ուշադրություն է դարձնում գրողների կողմից իրենց նյութական և կենցաղային դժվարությունները հաղթահարելու նպատակով կիրառվող տարաբնույթ գոյապահպանման մարտավարություններին, որոնցում խիստ հետաքրքիր դիտարկումներ կան խորհրդային իշխանությունների հետ նրանց հարաբերությունների վերաբերյալ:

Իլյա Ուտեխինի աշխատությունը՝ «Կոմունալ կենցաղի ուրվագծեր»²⁵, նվիրված է խորհրդային սոցիալական կյանքի երևի թե ամենաբնութագրական կողմերից մեկին՝ կոմունալ բնակարանների առօրյային, որտեղ հեղինակը հանգամանալից վերլուծության է ենթարկում խորհրդային այսպես ասած «կոմունալ համակեցության» մշակույթը՝ իր ավանդույթներով, սոցիալական նորմերով, նրանում առկա վարքագծային և մտածողական յուրահատկություններով: Ուտեխինի աշխատության մեջ կոմունալ բնակարանները ներկայանում են որպես սոցիալական հանրույթի փոքրիկ մոդել, որի միջոցով հեղինակը վեր է հանում

²⁴ Антипина В., Повседневная жизнь советских писателей 1930–1950 годы, Москва, 2005.

²⁵ Утехин И., Очерки коммунального быта, Москва, О.Г.И., 2004.

խորհրդային ստալինյան ժամանակաշրջանի առօրեականության ցավոտ կողմերը:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ արդի ռուսաստանյան պատմագիտության մեջ խորհրդային առօրեականության պատմության ուսումնասիրությունները շարունակում են արդիական մնալ՝ ընդգրկելով նոր հիմնախնդիրներ, նոր մոտեցումներ, սոցիալական պատմության բովանդակության նորանոր մեկնաբանություններ: Հնարավորություն չունենալով խոսել բոլոր հետազոտողների մասին՝ այս ուղղությամբ հետազոտությունների շարունակականությունը խիստ կարևորում ենք՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Խորհրդային Միության մի մասն էլ կազմել է Խորհրդային Հայաստանը և ազգային առանձնահատկությունների համատեքստում խորհրդային առօրեականության հայաստանյան հետազոտությունների համար չափազանց կարևոր է ռուսական փորձի, առօրեականության պատմության ռուսական դպրոցի ուսումնասիրությունը:

Гагик А. Жамгарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., Советская повседневность времен позднего сталинизма в современной российской историографии.*

В российской историографии изучение советской повседневности началось еще в 1990-ых годах. С тех пор исследования в этом направлении обрели многосторонний характер, охватывая разные аспекты советской социальной истории. В трудах российских специалистов отражены вопросы касающийся не только теоретическому осмыслению предмета истории повседневности, но также и отдельных сторон повседневной жизни граждан в разные периоды советской эпохи. Так, как и по сей день история повседневности является актуальным направле-

нием исторической науки, проблемами которого занимается все больше ученых историков, в данной статье автор освещает исследования лишь некоторых специалистов, которые имеют выдающийся вклад в популяризации этого направления, в определении его основных исследовательских целей, а также основных методологических подходов изучения советской повседневности.

Gagik A. Zhamharyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History, The History of Soviet Daily Life of Late Stalinism in Modern Russian Historiography.*

The study of Soviet everyday life in Russian historiography began as early as the 1990s. Since then, research in this direction has evolved multilateral character, covering different aspects of the Soviet social history. The works of Russian specialists reflect not only theoretical understanding of the subject matter of daily history, but also individual aspects of the daily life of citizens at different times of the Soviet era. As is the case today, the history of everyday life is the most pressing area of historical science, the problems of concern to more and more scholars of history, in this article the author covers studies of only a few professionals with outstanding knowledge contribution to the promotion of this area, to the definition of its as well as the main methodological approaches studying Soviet everyday life.